

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԵՏՈՒԹԵՐՆ ԵՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Է.

Այնպէս կ'ենթադրենք որ ժամանակակից հայութիւնը, Ռուսիոյ և Թիւրքիոյ մէջ, տիրող պետութեանց հետ իր եկեղեցւոյն ունեցած յարաբերութեան բաւական ծանօթ է, և հետեւապէս զիւրին պիտի ըլլայ մեզ համար ուղղակի մտնել խնդրին վերլուծման:

Ռուսիոյ մէջ պետութեան և Հայց. եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները սահմանուած և ճշգրտած են ՊՕԼՕԺԷՆԻԷ կամ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ կոչուած կանոնադրութեամբ, որ մասնաւորապէս հաստատուեցաւ «Յաղագս կառավարութեան գործոց Լուստորջակման Հայոց ի Ռուսաստան», և կայսերական վաւերացումէն ետքը տպագրուեցաւ Ս. Էջմիածնի մէջ՝ 1836-ին:

Իրեւ պատմական տեղեկութիւն կ'արժէ զիտնալ որ այս Պօթմկնիկն մշակուած է ուսկառավարութեան նախաձեռնութեամբ: Մակայն Հայոց կաթողիկոսութեան կեդրոնը, Ս. Էջմիածին, ուսկ զրօշին տակ մտնելէ ետքը զգացած էր արդէն որ այլ ևս կարելի չէ հին հասկըցողութիւններով և մեթոտներով կառավարել Հայց. եկեղեցին Ռուսաստանի մէջ և պահել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան իրաւունքն ու հմայքը բոլոր Հայոց վրայ ի սփիւռս աշխարհի: Այս գիտակցութեամբ է որ Դանիէլ կաթողիկոսի ատեն (1807-1809) ձեռնարկներ եղան սինդ մը ստեղծելու Մայր Աթոռի մէջ. բայց վերջապէս ուսկ կառավարութիւնն է որ զորք ձեռք առաւ Յանձնախումբի մը միջոցաւ, և քանի մը խմբագրութիւններէ ետքը Պօթմկնիկն լոյս տեսաւ ուսկերէն լեզուով, Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակ, և զբարար հայերէնի թարգմանուեցաւ հայրապետանոցի թարգման Մ. Բարտաշեանի ձեռքով, և գործադրութեան գրուեցաւ Էջմիածնի նոր սինդոքին բացումով՝ 1837 Փետր. 22-ին: Դժբախտաբար երկու կարեւոր թերութիւններ ունի այս Պօթմկնիկն. առաջինը այն է որ Կարբեցիի ապիկարութեան երեսէն, Մայր Աթոռ ներկայացուցիչ չունեցաւ Պօթմկնիկն պատրաստող Յանձնախումբին մէջ, և զորքը մնաց գրեթէ օտարագրիներուն ձեռքը, որոնք ուղղակի հարազատ աղբիւրէ չլըցան քաղել իրենց հիմնական տեղեկութիւնները, և ասիկա տեղի տուաւ զիտողութիւններու և դժգոհութիւններու Պօթմկնիկի վաւերացումէն և հրատարակութենէն ետքը: Ինքն Կարբեցիի զգաց իր ապիկարութեան հետեւանքը և բողոքի շարժում մըն ու ըրաւ, խնդրելով պետութիւնէն Պօթմկնիկի բարեփոխութիւնը, բայց շատ ուշ էր. զեւ նոր հաստատուած կանոնադրութիւն մը չէր կրնար անմիջապէս բարեփոխութեան ենթարկուիլ. պէտք էր ժամանակ տալ որ զործադրութեան գրուէր ան, փորձով զիտուէին և ստուգուէին ատոր թերութիւնները, և յետոյ զրական տուիքներու վրայ կատարուէր հարկ եղած բարեփոխութիւնը: Երկրորդ թերութիւնն է Մ. Բարտաշեանի ձեռքով եղած հայերէն թարգմանութեան անճշտութիւնը: Ժամանակին մամլոյ մէջ զիտողութիւններ եղած են այս անճշտութիւններու մասին: Գնահատելով հանդերձ այս քննադատութիւններուն արժէքը՝ պէտք է խոստովանիլ որ Պօթմկնիկն, և բոլորական մտքով կարգուկանոնի ենթարկեց Մայր Աթոռի վարչական գործերը, վերջ տալով նախկին ժամանակներու անհաշիւ ու կամայական կերպերուն ու անպատասխանատւութիւններուն: Այնպէս որ բոլորովին անիրաւ էին և է՛ն այն հրապարակագիրներն, որոնք զարմանալի մտայնութեամբ մը, իրենց ազմուկներով խցուցին ականջները, ջանալով այնպէս հաւատացնել Հայ ժողովուրդը թէ Պօթմկնիկն Հայց. եկեղեցւոյ իրաւունքներն ու ազատութիւնները խափանած ըլլար: Ցաւալի է որ այս զար-

մանալի մտայնութիւնը զեռ մինչև հիմայ չէ բուժուած անոնց քով, որոնք պատմութեան անունով կը խօսին և իրեն թէ Հայց. եկեղեցւոյ իրաւունքները կը պաշտպանեն:

Անցնելով մեր նիւթին, ըսենք անմիջապէս թէ Պօթոմկնիկով Հայց. եկեղեցւոյ հոգեւոր վերին իշխանութեան գործերուն ու անձերուն իրաւունքներն ու արտօնութիւնները ճշդուած են, և օրէնքի տակ առնուած են Ռուսիոյ հայութեան առանձնաշնորհումները՝ իրենց կրօնական և կրթական մարզերուն մէջ: Ուրիշ խօսքով՝ Հայց. եկեղեցին ուս պետութեան պաշտպանութեան ներքե առնուած է, պետական եկեղեցւոյն վայելած բոլոր ազատութեամբ և առանձնաշնորհումներով, բացի մարդոսութենէ (== «պրօզէ-լիտիզմ»): այսինքն Հայց. եկեղեցին չի կրնար ուսադաւան մը իր ծոցն ընդունիլ. հայադաւան մը ազատ է, եթէ ուզէ, ուս եկեղեցւոյն ծոցը մտնել: Այս ազատութեան խայտալան մը ազատ է, եթէ ուզէ, ուս եկեղեցւոյն յատուկ չէր: Զարեհու Ռուսիային մէջ պետական եկեղեցին ուս օրթօթօքս եկեղեցին է. հետեւաբար ոչ մէկ քրիստոնէական յարանուանութիւն և ոչ մէկ ուրիշ կրօնք (խլամ կամ հրեայ) իրաւունք չունէին պետական եկեղեցւոյն անդամները որսալ. այլապէս ուս եկեղեցւոյն պետականութիւնը անիմաստ պիտի ըլլար. հետեւաբար ընդհանուր սկզբունքը սա՛ էր ուս պետութեան. — ամէն եկեղեցիէ և կրօնքէ մարդիկ կրնային ուսադաւան ըլլալ, բայց ուսադաւաններ չէին կրնար փոխել իրենց եկեղեցին կամ կրօնքը:

Հայց. եկեղեցին ուս պետութեան այս ընդհանուր օրէնքին հանդէպ, բան մը չէր կորսնցներ ըստ ինքեան, մա՛նաւանդ որ մեր եկեղեցին ուրիշ ազգերու և ժողովուրդներու մէջ միախառնութիւններ ստեղծելու գործ մը չունէր որ ազդուէր այս օրինական արգելքէն:

Պօթոմկնիկ մէջ նորութիւնը սա՛ է որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ընտրութեան մէջ՝ վերջին խօսքը վերապահուած է վեհապետի—Զարի—կամքին: Այս էր որ իրեն թէ շատ դժուար կուգար մեր հին ազգասէրներուն. որովհետեւ, կ'ըսէին անոնք, Հայազգը ազատ չէ իր ուզած անձը կաթողիկոս ընտրելու. սակայն անոնք մոռցած պէտք է ըլլային, թո՛ղ նախկին ժամանակներու պատմութիւնը, զոնէ 1441-էն ի վեր էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը բարձրանալու կերպերն ու միջոցները: Ընդհակառակն Պօթոմկնիկ վերջացուց հին զեղծումները, իրաւունք տուաւ բոլոր հայութեան, Ռուսաստանէն ներս թէ դուրս, էջմիածին հաւաքուիլ իրենց ներայացուցիչներով և ընտրել երկու հոգի, իրեն թեկնածու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան, և ներկայացնել պետութեան, որպէսզի վեհապետը իր քուէն տայ երկուքէն մէկուն և վաւերացնէ կատարուած ընտրութիւնը և հաստատէ կայսերական հրովարտակով:

Ուրիշ նորութիւն մը Պօթոմկնիկ մէջ, Ռուսաստանի հայութիւնը բարձրագոյն կարգադրութեամբ վեց առաջնորդական թեմերու բաժնուած է և առաջնորդներուն վաւերացումն ալ ենթարկուած է պետութեան հաւանութեան և հաստատութեան (Յօդ. 57):

Պօթոմկնիկ 10 Դուռներով և 141 Յօդուածներով կանոնադրութիւն մըն է, և այդ Յօդուածները իրենց մեծամասնութեան մէջ կը վերաբերին Ռուսաստանի մէջ Հայց. եկեղեցւոյ վարչական գործերուն կանոնաւորութեան, այնպէս որ Հայաստանեայց եկեղեցին, իր ամբողջական առումով, ազատ է անոր տրամադրութիւններէն:

Նորութիւն մը որ մասնաւորապէս կարեւոր և ուշագրաւ է մեր ուսումնասիրութեան կողմէն, 21րդ յօդուածն է, ուր կ'ըսուի թէ Հայց. եկեղեցւոյ աստուածային պաշտամունքին մէջ կաթողիկոսին անունը կը յիշատակուի «անմիջապէս զինի կայսերն ամենայն Ռուսաց և Օգոստոսփառ Տանն նորա»:

Մեր եկեղեցին զէ՛ սկիզբէն ի վեր, առաքելական պատուէրին հետեւելով, ազօթած է ու կազօթէ իր երկրի վեհապետներուն համար, ըլլան բնիկ, ըլլան օտար, բայց ոչ թէ այսպէս օրէնքի մը ստիպումին տակ և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսէն յառաջ: Ասիկա պետութեան կողմէ միջամտութիւն մըն է Հայց. եկեղեցւոյ ազատ պաշ-

տամուռքի իրաւունքներուն և աւանդութիւններուն, և ցոյց կուտայ թէ պետութիւնն է որ միշտ կը միջամտէ եկեղեցւոյ գործերուն:

Այս Պօլոսիսիկն (որով Հայց. եկեղեցին և Ռուսաստանի հայութիւնը կառավարուած են իրենց վարչական գործերուն մէջ 1836էն մինչև 1914, այսինքն մինչև Համալսարհային մեծ պատերազմը և Ռուսիոյ ներքին մեծ յեղափոխութիւնը, Զարութեան ապաւազումով), քաղաքական և պետական և ո՛չ մէկ յօդուած կը պարունակէ, ո՛չ ալ պետական գործերու խառնուելու ասիթ կ'ընծայէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Միայն, Պօլոսիսիկի շրջանակին մէջ, յարաբերութիւններ մշակելու արտօնուած է կաթողիկոսը պետական մեքենականութեան ու անոր վարչներուն հետ: Հպատակի և վեհապետի միջև յարաբերութիւն մը պարզապէս և ոչ այլ ինչ:

Տրուած բացատրութիւններէն կը տեսնուի թէ Ռուսիոյ մէջ պետութիւնն է որ որոշ չափով մը միջամտած է Հայց. եկեղեցւոյ վարչական գործերուն: Եւ ասոր աղաղակող փաստն ալ պրոկուրորի մը գոյութիւնն է էջմիածնի մէջ, որ կը ներկայացնէ ռուս պետութիւնն ու ռուս վեհապետը Սինոդի նիստերուն, և կը հսկէ Պօլոսիսիկի գործադրութեան վրայ, որ իրաւունք ունի յանուն պետութեան և վեհապետին դիտողութիւններ ընելու, և անոնց կամքը և կարգադրութիւնը յայտնելու և պարտադրելու:

Ժամանակակից հայութեան մտքին մէջ թաքտ է տխուր յիշատակը այն ամօթալի ու անարգար միջամտութեան, զոր բռնի կերպով ի գործ դրաւ ռուս պետութիւնը Ռուսահայոց մէջ և պահ մը զրաւեց Մայր Աթոռոյ կալուածները և բնարարեց անոր նստիւրական դանձարանը, հակառակ Պօլոսիսիկով տրուած բարձրագոյն պաշտպանութեան և ապահովութեան: Այս տխուր փորձը անդի ունեցաւ Խրիմեանի կաթողիկոսութեան ատեն, թէև չթաղեցաւ և վերահաստատուեցան Մայր Աթոռին իրաւունքները (*):

Եթէ Հայց. եկեղեցին այսպէս ինքն իր մէջ ամփոփուած էր Պօլոսիսիկով, Ռուսիոյ մէջ, բայց երկու կաթողիկոսներ, Խրիմեան և Գէորգ Ե., խառնուեցան զուտ քաղաքական գործերու՝ Ռուսաստանէն դուրս:

Խրիմեանի համար Հայկական դատը վաղուց ծանօթ էր, իբրեւ մէկը ատոր վաղեմի մշակողներէն եւրոպական կառավարութեանց առջև: Ան պատգամաւորութիւն մը զրկելով Լահէլի դեսպանաւորողը, չեղանք իր աթոռին հայազգային կամ համազգային նշանակութիւնը: Այս ձեռնարկին անպատեհութիւնը կամ ձախողութիւնը քննել դուրս է մեր նպատակէն: Խնդիրը այն է որ Հայց. եկեղեցւոյ վերին իշխանութիւնը զուտ քաղաքական գործի մը խառնուեցաւ:

Աւելի կարեւոր և դարադուրս կազմող գէպերու հանդիպեցաւ Գէորգ Ե. ի կաթողիկոսութիւնը, նախ անկախ Հայաստանի մը ստեղծումով Երևանի շուրջ, և յետոյ՝ այդ Հայաստանին կցումով Խորհրդային Ռուսաստանի: Աստիք համալսարհային պատեւրազմին հետ կապուած նոր երեւոյթներ էին, և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը չէր կրնար խուլ ու մունջ նստիլ իր աթոռին վրայ, և միայն զիտել քաղաքական յեղափոխութիւններուն դրուալները: Գէորգ Ե. Ազգային Պատուիրակութիւն մը ստեղծեց, Վսեմ. Պօղոս Փաշա Նուպարի նախագահութեան տակ, Հայկական դատը շահելու համար, ներկայացուց զայն պատերազմի մէջ զաւնակից պետութեանց, բայց չմիջամտեց Պատուիրակութեան գործառնութիւններուն:

Թէ՛ Խրիմեանի և թէ՛ Գէորգ Ե. ի ազգային քաղաքական գործերու այդ ձեւով

(*) Այս խուր միջադէպին լման պատմութիւնը հրատարակած ԵՃՄԱԳՆԻ մէջ, արտապելով Ազգապահումը, Ռուսահայ կալուածներու Գրաւումը՝ խորագրին տակ (ՏԵՄՄՈՒՆ, 1927, էջ 225-239):

միջամտութիւնը ուղղակի Հայ ժողովուրդի կամքին արտայայտութիւնն էր, մասնաւորապէս Ազգ. Պատուիրակութեան մը կազմակերպութիւնը:

Եւ երկու կաթողիկոսներուն ալ բռնած զիրքը այս ազգային-քաղաքական խնդրին մէջ, մեր կաթողիկոսներուն սկիզբէն ի վեր այսպիսի պարագաներու մէջ բռնած զիրքէն տարբեր բան մը չէր: Հայ ժողովուրդի բարիքին ու բարօրութեան նուիրեալ ջանք մը, զործունէութիւն մը, եւ ո՛չ թէ կղերապետութիւն մը ստեղծելու ջանք, եւ կամ նոյն իսկ ուղղակի Հայց. Եկեղեցւոյ համար արտաքին շահեր ապահովելու աշխատանք մը:

Վերջապէս, Հայց. Եկեղեցին Հայ ժողովուրդն է եւ ո՛չ թէ միայն հայ եկեղեցակաւորութիւնը. վերջապէս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Հայ ժողովուրդի գաւառներէն մէկն է եւ ժողովուրդին քուէովն է որ աթոռ բարձրացած է, եւ այս բարձր զիրքը վայն չի զրկեր իր հայ մօրզու ու հայ քաղաքացիի իրաւունքներէն: Իրբեւ հայ հոգեւորական՝ նա՛ ալ իրաւունք ունի իր պատկանած ժողովուրդին ազգային եւ քաղաքական ճակատագրին համար խօսելու եւ աշխատելու որչափ աշխարհական մը:

Հետեւաբար, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներուն այսպիսի շարժումները պէտք չէ սխալ մեկնուին: Որովհետեւ այս շարժումներուն մէջ պետական զործերու խառնուելու խնդիր մը զոյութիւն չունի, եւ զիտել տանք անգամ մըն ալ, ոչ ալ կղերապետութիւն մը չի նկատու, կղերապետական շահեր հետապնդելու եւ ապահովելու ձկտում մը:

Ասոնք բացարձակապէս օտար բաներ եղած են Հայց. Եկեղեցւոյ համար եւ ի՛նչ որ խօսուած է եւ կը խօսուի մեր մէջ այս մասին, պետք չէ որ անհամարձակ եւ անհամարձակ սկզբունքով, արդիւնք են անհանգուստեղի տգիտութիւններու եւ թուրիմացութիւններու:

Յաջորդ յօդուածով պիտի քննենք Ազգային Սահմանադրութիւնը եւ Հայց. Եկեղեցւոյ զիրքը Թիւրքիոյ մէջ:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԶԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵՎԵՂԵՅՑ ԻՈՅ

(Հ. Վ. Հացունիի Երկրորդ յօդուածին ստիք)

Հ. Վ. Հացունի Բաղմալիպի այս տարուան Յունուարի թիւին մէջ անդրադարձած է ՍԻՄՆԻ (1927, Նոյեմ.) յառաջ բերած վաւերագրեալ ապացոյցներուն վրայ, Հայց. Եկեղեցւոյ առաքելաւորման ծագման մասին, եւ ուղած է ջրել զանոնք այնպիսի մեկնութիւններով, որոնք հակառակ են պատմական իրողութիւններու արամբարնական ընթացքին:

Հ. Վ. Հացունի, իր առաջին յօդուածին մէջ, իր քննադատական մեթոտը բացատրելու համար ըսած էր. — «Երբ խաբխուլ ճան մը զննելիս վրայ ուզենիք նոր մը շինել, հինը կը քանդուի նախ», եւ ՍԻՄՆ ալ իր պատասխանին մէջ բաղձանք յայտնած էր «եսեւնելու համար քի ի՛նչ է Հ. Վ. Հացունիին նոր շինելիք տունը»:

Դժբախտաբար սնաքանդ քննադատը յուսախար ըրաւ ՍԻՄՆը. որովհետեւ իր «խաբխուլ» կարծած տունը քանդելէ հետքը՝ չէ կրցած անոր զննելիս վրայ նոր մը կառուցանել, այլ պարզապէս աւերակ մը թողած է հոն, ըսելով թէ Լուսաւորէն յառաջ Հայաստանի մէջ Դրիստոնէութիւն չէ՛ քարոզուած:

Ահա՛ իր իսկ խոստովանութիւնները.

— «Եւ իմ գործս եղաւ ցուցնել՝ թէ մեր առաքելականութիւնն ինքնին հակառակ